

Periodisme i memòria virtual: quan el passat colonitza el present¹

Francesc-Marc Álvaro

Francesc-Marc Álvaro

Francesc-Marc Álvaro és periodista i escriptor, professor de Periodisme de la Facultat de Comunicació Blanquerna de la Universitat Ramon Llull, columnista del diari *La Vanguardia* i de les revistes *El Temps* i *Serra d'Or*, i col·laborador en diversos programes radiofònics. En el llibre *Els assassins de Franco* (2005), ha abordat la revisió crítica de l'ús polític del relat oficial de la transició democràtica. Estudia les relacions entre el periodisme, l'opinió pública, la història i la memòria col·lectiva.

This article analyzes the routines by which the recent past becomes news, and proposes considering the inflation of news about collective memory as proof of a media historicity that displaces academic history and which leads to the appearance of a virtual memory disconnected from the direct experiences of the individual.

KEY WORDS: news; ephemera; history; memory; journalism; recall; historical time.

PARAULES CLAU: actualitat; efemèride; història; memòria; periodisme; record; temps històric.

1 Aquest treball és una reelaboració ampliada de la ponència que l'autor va presentar l'any 2007 dins el cicle "Memòria històrica, entre la ideologia i la justícia", organitzat a Barcelona per l'Institut d'Estudis Humanístics Miquel Coll i Alentorn (INEHCA) i que després es van publicar a ÀLVARO, F.M. (ed.). *Memòria històrica, entre la ideologia i la justícia*. Barcelona: Institut d'Estudis Humanístics Miquel Coll i Alentorn, 2007.

El periodisme defineix el nostre present. Com a producte narratiu, el periodisme representa el nivell zero de la memòria codificada, perquè es basa en una construcció sistemàtica de llenguatges que fixa, ordena i dóna sentit a uns fets als quals s'atorga la categoria d'esdeveniments comunicables. Però aquest present no s'alimenta només de l'ara mateix. Cada dia —siguem conscients d'això o no— hi ha milers de notícies que parlen del passat, d'alguna forma de temps pretèrit. Aquest fenomen pot semblar un contrasentit però té una consistència considerable. Trobem, en tots els mitjans i diàriament, molts relats que fan referència al que va passar fa deu, quaranta o cent anys. Això permet parlar d'una inflació de la mal anomenada memòria històrica en tota mena de suports i productes periodístics.

Agafem una data a l'atzar. Els diaris generalistes del 17 de maig de l'any 2007 estaven farcits d'algunes d'aquestes notícies.

A *La Vanguardia* (pàgina 3) es parlava de la presa de possessió del nou president de la República francesa, Nicolas Sarkozy. En el seu discurs, el mandatari esmentava la història recent de França, un país durament travessat per l'experiència de la Segona Guerra Mundial i la deportació. Sarkozy volia que en tots els instituts de França es llegís, en començar el curs, la carta testament d'un noi, Guy Moquet, que als disset anys va ser assassinat pels nazis per posar-se al costat de la resistència. I el diari reproduïa aquesta carta.

A *l'Avui* (pàgina 49), un breu explicava que s'obriria als historiadors l'arxiu de les víctimes del nazisme de l'antiga Alemanya de l'oest, és a dir, l'antiga República Federal. Fins ara, aquest material no es podia consultar de manera oberta, només les famílies de les víctimes ho podien fer. És una petita notícia que ens vincula a un passat també traumàtic.

El mateix dia, el diari *El País* ofería una entrevista molt llarga —de dues pàgines— a l'escriptor alemany Günter Grass, que, com se sap, durant molts anys, va ser la consciència crítica de la gent d'esquerres a Europa i Alemanya. En els últims temps, l'autor ha confessat parts de la seva biografia que no havia explicat mai, com el fet que, sent molt jove, va estar vinculat a l'univers totalitari, com tants dels seus conciutadans. Quan era adolescent, va ser membre de les temudes SS de Hitler —d'un cos de combat de les SS—. Això Grass no ho havia manifestat fins que va escriure un llibre que, de fet, són unes últimes memòries. El titular de l'entrevista és rotund: "Me dejé seducir por el nazismo sin hacer preguntas". Novament el passat reviu com a fet actual de la mà d'una celebritat.

També a *El País* (pàgina 8) apareixia una notícia sobre Romania. El titular enfoca una època passada però ben recent:

“Rumanía abre la caja de los truenos de la era Ceaușescu. El Gobierno llevará ante la justicia a doscientos antiguos guardias de prisiones”. Quan van caure tots els règims comunistes, va caure també el règim de Romania amb el dictador Ceaușescu; ho va fer d’una manera més tràgica que en d’altres llocs. Ara, tants anys després, el règim de Ceaușescu torna a primera plana, perquè la responsabilitat dels torturadors preocupa la societat romanesa.

Cadascú pot fer, fàcilment, l’exercici de veure com la història esdevé notícia. Els exemples es multipliquen a Europa i també, i de forma molt intensa, a Llatinoamèrica i a Estats Units, societats on les referències històriques són constants i tenen un perfil acusat en els discursos públics. Per què, doncs, el passat es converteix en notícia de manera creixent? Proposo sis possibles causes.

La primera té a veure amb la política: el passat es converteix en notícia pel mateix fet que la política s’ocupa del passat. Fem notícia sobre la història perquè els circuits polítics formals, de cop i volta, s’ocupen de la història recent. Exemples d’això en tenim de molt propers. El Govern de la Generalitat ha impulsat el “Memorial Democràtic” i, per tant, es torna a parlar de la Guerra Civil, de la República, de la repressió franquista. A Madrid, el Govern de Zapatero ha donat llum verda a una llei de la Memòria i això esdevé, com és obvi, notícia. El Parlament de Catalunya ha aprovat una normativa que regularà com s’ha de procedir a l’obertura de fosses amb morts de la Guerra Civil i la repressió de postguerra. També podem anar més lluny. A Polònia, l’intent de tirar endavant una llei de revisió del passat de les persones que van ocupar un càrrec públic durant el règim comunista va generar una enorme controvèrsia. Els partits de la dreta extrema, aleshores en el poder, pretenien un escrutini minuciós del passat individual i això va disparar també les alarmes de la Unió Europea. Els mitjans polonesos i els de tota Europa van recollir a bastament aquesta discussió.

A vegades, en la intersecció entre política i memòria, són rellevants les accions de grups d’interès, associacions o plataformes que s’ubiquen fora de les institucions i que, des del carrer i els mitjans, malden per influir sobre els legisladors. És el cas del moviment que recorda el genocidi armeni, que Turquia encara nega, o les organitzacions que treballen per implantar arreu la consideració penal dels discursos que neguen la magnitud de l’Holocaust i la realitat dels camps de la mort nazis.

La segona causa per la qual els fets passats esdevenen notícia té a veure amb la memòria com a forma explícita d’identitat. Des del punt de vista de la presència periodística, això és molt atractiu perquè molts col·lectius —molts grups socials— han assumit el

combat de recuperació de la memòria com un element per adquirir visibilitat i protagonisme. A França, un exemple molt important en aquest sentit és el del col·lectiu de les persones d'origen africà, que han reclamat a la República una nova visió sobre l'esclavitud i el colonialisme en general. D'altra banda, els indis nord-americans i els pobles indígenes de Llatinoamèrica han anat adoptant estratègies de noticiabilitat per expressar les seves posicions de denúncia. Hi ha casos menys coneguts, però igualment impactants. Per exemple, Austràlia va portar a terme, fins als anys setanta del segle XX, polítiques de discriminació extremes sobre la població aborigen que vulneren tots els drets individuals i els drets humans i que, fins fa pocs anys, restaven en el silenci. Transformar el passat en notícia és la manera que tenen molts col·lectius de guanyar influència i fer entrar en la conversa social el seu punt de vista.

La tercera causa per la qual els fets d'ahir donen lloc a notícies té a veure amb el valor de la paraula *història* emprada en l'adjectivació de la novetat. Aquest mot s'ha convertit en una mena de *McGuffin* —com diuen en argot del cinema— que es col·loca per distreure l'atenció del públic. La paraula *història* és un fetitxe, tot és qualificat d'històric. Això no passa només en l'entorn polític. En el món de l'esport es parla d'una victòria històrica o d'una derrota històrica. En el món de la cultura, hi ha concerts històrics cada dia. Tot és històric, també les qüestions més trivials, posem un rècord d'algú que s'ha menjat més entrepans que ningú en una fira comarcal. Aquesta "historicitat" s'enganxa a tot. Aleshores, els fets que realment tenen gruix històric, com un descobriment científic o l'elecció del primer president no blanc dels Estats Units, es desdibuixen i corren el risc de no ser considerats adequadament.

Els periodistes fem servir amb molta alegria l'adjectiu *històric*. Per què? Perquè en col·locar l'etiqueta *històric* diem: "Això és molt important i, per tant, vostès ara estiguin atents que va de debò". Però això ho fem cada dia i anem gastant el significat del mot. Al final, aquest abús de la paraula *històric* fa la sensació que tots estem en la història, que tots vivim situacions històriques. Daniel Dayan i Elihu Katz² han teoritzat el concepte de *la història en directe*. Ells parlen de grans esdeveniments que han sobreexigit l'expectativa. Parlen, per exemple, dels funerals de la princesa Diana de Gal·les, quan tot el món estava pendent d'allò i l'experiència individual es confonia amb una experiència col·lectiva sense precedents. Allò va ser un esdeveniment històric a causa de la

2 DAYAN, D.; KATZ, E. *La historia en directo*. México DF: Gustavo Gili, 1998.

seva catalogació i del seu impacte mediàtic, més que per la seva transcendència estricta en la política britànica. Molta gent hi va anar i molta més ho va veure per televisió com si ho visqués, i es va generar una emoció multiplicada pels mitjans que es va vendre com “autèntica”.

Si tot pot ser històric, es crea la sensació que moltes notícies tenen una gravetat i una categoria que realment no tenen. I es crea la percepció que tots nosaltres estem fent la història, que som protagonistes de la història, que la història és una cosa que es troba en sortir al carrer i que el present també és, forçosament, història.

La quarta causa per la qual el passat es vesteix de notícia té a veure amb els marcadors convencionals que fa servir el periodisme. Utilitzem efemèrides o commemoracions que busquen les xifres rodones: fa setanta-cinc anys de la proclamació de la Segona República; fa setanta anys de l'esclat de la Guerra Civil; fa seixanta anys de la fi de la Segona Guerra Mundial... Un dels sistemes que té el periodisme per produir notícies és mirar enrere i dir: “Quants anys fa?” Si el número és rodó, això genera un relat. És una manera que tenim els periodistes de recuperar la història a partir de les convencions més elementals.

Quan estem commemorant no parlem del passat, parlem sempre del present. Mirar enrere és un mecanisme per parlar d'ara. L'any 1976 no es va parlar de la Guerra Civil de la mateixa manera que el 1986, ni de la mateixa manera que el 1996, ni de la mateixa manera que el 2006. El passat esdevé sempre un pretext, una excusa per parlar del present. Benedetto Croce ho va dir molt bé: “Tota història és història contemporània”. El periodisme pot aplicar-se aquesta mateixa divisa.

Al marge del treball dels periodistes, els mitjans vehiculen de moltes altres maneres aquest saqueig del passat d'acord amb els valors del present. En complir-se els setanta anys de l'esclat de la Guerra Civil, es va generar una guerra d'esqueles en diversos diaris de Madrid. El diari *El País* va incloure esqueles de persones d'esquerres i republicanes, i el diari *El Mundo* i el diari *ABC* va incloure esqueles de l'altre bàndol, de persones de dretes i franquistes. Com tots sabem, aquestes esqueles no parlaven realment de la Guerra Civil. Era una manera de fer referència al present: el PP, el PSOE, el Govern central, les eleccions, els líders actuals. Les esqueles eren una trista metàfora de dues Espanyes enfrontades.

La cinquena causa per la qual la història es transforma en notícia és per la comparació. Els periodistes fem comparacions polítiques, econòmiques, socials, etcètera. Això a l'últim genera titulars. Per exemple, quan a Xile es parla de Pinochet, a Espanya es parla de

Franco. El joc de miralls hi és sempre. Per tant, les notícies que són d'altres latituds porten finalment notícies de casa. Podríem evitar fer aquestes comparacions per no caure en exageracions o polèmiques estèrils? El principi del coneixement i de la curiositat humana implica comparar. El periodisme compara constantment. Així, mitjançant aquesta operació tan simple, tornem a entrar en la història sense la necessitat de referir-nos a la nostra societat; perquè hi ha casos que ens recorden allò que va passar aquí. A vegades, el viatge és en sentit invers, i són fets d'aquí els que ens permeten il·luminar realitats allunyades.

La sisena causa per la qual la història esdevé material mediàtic es relaciona amb allò que podem anomenar indústria de la nostàlgia, una indústria del record. Què és la *indústria del record*? La capacitat de convertir en producte el que forma part de la nostra experiència més íntima, que és el que ens ha passat i hem incorporat a la nostra vida. Des de sèries de televisió fins a documentals, passant per llibres, col·leccionables, turisme històric, objectes... Hi ha tota una indústria del passat, i de tot tipus, més banal i més seriosa. Exemple: la famosa sèrie de Televisió Espanyola *Cuéntame*. És una producció molt ben desenvolupada però molt opinable des del punt de vista de l'enfocament general. La visió que dona del franquisme és força discutible. No crec que sigui falsa, simplement és incompleta. Mostra una Espanya que existia, però no tota Espanya era com la que veiem a la sèrie. Això no obstant, *Cuéntame* ha tingut èxit. Hi ha, doncs, una indústria de la nostàlgia que pot ajudar al coneixement del passat, però també pot passar el contrari: que desfiguri els fets.

L'opulent diversitat dels mitjans de comunicació de masses ha generat el que John B. Thompson³ anomena "historicitat mediàtica". Segons això, "la nostra percepció del passat, i la nostra percepció de les maneres en què el passat afecta la nostra vida actual, depèn cada vegada més d'una creixent reserva de formes simbòliques mediàtiques". El periodisme i els mitjans en general (també les ficcions de gran consum) construeixen, doncs, memòria virtual d'ús col·lectiu que permet incorporar una consciència històrica desvinculada de l'experiència viscuda.

La cultura del parc temàtic colonitza la consciència individual i facilita l'evocació vicarial d'un passat distribuït mitjançant molts canals. No ens conformem ja amb el que ens deia María Zambrano⁴ sobre la relació del temps amb la nostra identitat: "És el

3 THOMPSON, J.B. *Los media y la modernidad*. Barcelona: Paidós, 1998.

4 ZAMBRANO, M. *Persona y democracia*. Madrid: Siruela, 1996.

temps de la convivència social allò que aquí ens interessa. Temps històric, sens dubte, més aviat suport del temps històric, perquè sentim la història mitjançant aquell temps de convivència amb la nostra societat, amb aquella dins la qual som i ens movem; aquella els canvis de la qual decideix la nostra vida”. Tenim al davant un relat històric construït pels mitjans. Una història que, en comptes de ser feta pels historiadors, la fem els periodistes. I aquest relat, en alguns casos, desplaça la història acadèmica. Per a molta gent, l'única història que existeix és la que creen els mitjans. És història allò que els mitjans diuen que sigui història.

En el seu llibre sobre l'Europa dels anys noranta del segle XX, l'historiador i periodista britànic Timothy Garton Ash⁵ utilitza el terme “història del present”, que ell atribueix al veterà diplomàtic i historiador nord-americà George Kennan. També recorda que els periodistes nord-americans que escriuen llibres sobre fets històrics recents acostumen a qualificar-los, modestament, de “primer esborrany de la història”. Per a Garton Ash, la diferència essencial entre historiadors i periodistes d'una banda i novel·listes d'una altra és “el tipus de veritat que es busca” en cada cas, i recorda que el novel·lista Jerzy Kosinsky afirmava: “M'interessa la veritat i no les dades, i sóc prou vell per saber la diferència entre una cosa i una altra”.

Segons el periodista i acadèmic anglès, les virtuts “del bon periodisme i la bona historiografia són molt semblants: la investigació exhaustiva i escrupolosa; l'aproximació complexa i crítica a les fonts; un clar sentit del temps i del lloc; la imaginació suficient per simpatitzar amb totes les parts; la capacitat d'argumentació lògica; la prosa clara i plena de vida”. Tanmateix, és en els defectes i mèrits característics de cada activitat allà on veurem les diferències més accentuades entre periodisme i història: superficialitat i realisme impregnen a parts iguals les notícies, mentre irrealitat i profunditat apareixen ben relligades en els treballs dels historiadors. Fins i tot alguna gran mancança estructural de la mirada periodística, com la impossibilitat d'aplicar la perspectiva històrica als esdeveniments coetanis que es narren, pot ser a l'últim un regal que els periodistes d'avui fan als historiadors de demà: “Qui escriu mentre passen els fets —nota Garton Ash— deixa documentat el que la gent no sabia aleshores; per exemple, que el Mur [de Berlín] era a punt de caure. S'atura en fets que semblaven terriblement importants a l'època però que, si no s'haguessin posat per escrit, avui estarien oblidats, perquè no van tenir cap conseqüència. Amb

5 GARTON ASH, T. *Historia del presente*. Barcelona: Tusquets, 2000.

això s'evita, potser, la il·lusió òptica més poderosa que afecta l'historiador”.

El periodista esdevé un historiador d'un temps que anomenem “actualitat”, que és un temps virtual construït a partir del present mediàtic que crea la combinació de la periodicitat dels mitjans, el passat recent com a context bàsic i el futur de les expectatives anunciades. Àngel Benito⁶ ens indica la distinció entre novetat i actualitat, conceptes complementaris, atès que allò nou i últim és el que cerca la mirada del periodista: “En l'Actualitat, el temps és essencial; en la Novetat, no. L'Actualitat es nodreix de fets actuals, reals i presents (i també actualitzats o previstos), que són donats a conèixer a mesura que van sent actuals, un cop s'han realitzat tot succeint en el present o que han estat actualitzats en el present i per al present”. La història, en canvi, s'ocupa del passat, és “la ciència dels homes en el temps”, per emprar els mots de Marc Bloch.⁷ Fent analogia, hauríem de parlar del periodisme com a “ciència dels homes en l'instant”.

A partir d'una historicitat mediàtica es genera una *memòria virtual* d'ús col·lectiu. L'anomeno *memòria virtual* perquè no és una memòria viscuda, és una memòria que ens ha arribat des de fora, mitjançant les notícies del diari, les imatges de la televisió, les referències de la publicitat i el cinema. És una memòria que no té a veure amb allò que hem viscut i sentit, sinó amb allò que hem consumit quant a usuaris i habitants d'una societat de la comunicació global. La nostra consciència històrica incorpora intensament vivències que són producte exclusiu de la nostra freqüentació dels mitjans. En aquest àmbit, el periodista esdevé una mena de guia turístic, aquell que ens agafa de la mà per dur-nos a llocs exòtics i estranys, llocs de grans cerimònies, de guerres, de tragèdies. El periodisme, tal com fa el turisme, ens regala la possibilitat de viure diversos temps i diversos espais. “Anterior al desenvolupament de les indústries mediàtiques —diu Thompson—,⁸ la sensació de passat i llocs distants de la majoria de les persones s'havia format bàsicament mitjançant el contingut simbòlic intercanviat en les accions cara a cara”. Així, doncs, el periodista esdevé artífex central en la construcció d'una història que prové directament dels mitjans i no pas de la recerca dels historiadors. Una història que és un *sou-*

6 BENITO, A. *La invención de la actualidad*. Madrid: Fondo de Cultura Económica, 1995.

7 BLOCH, M. *Apología de la historia*. Barcelona: Empúries, 1984.

8 THOMPSON, J.B. *Op. cit.*

venir i que es vincula a allò que Thompson qualifica d'experiència mediàtica per oposició a l'experiència viscuda.

Memòria virtual és, certament, un contrasentit perquè, si hi ha alguna cosa íntima, és la memòria. La memòria és transmissió vinculada al pes de l'emoció per sobre de la raó, prové del meu pare, de la meva mare, de la meva família, del que he escoltat a casa, del que he mamat de petit, de les referències intransferibles, enganxades a la pell. La memòria virtual és el contrari de la memòria real, perquè és una memòria volgudament artificiosa, estratègicament formulada. Però el fet és que ja tenim una memòria virtual, que molta gent ha incorporat a la seva memòria experiències no viscudes, experiències apreses a través dels mitjans. Això no havia passat mai en la història fins avui. Mai la memòria personal havia estat assetjada per una memòria virtual.

Els mitjans de comunicació —a vegades sense voler i d'altres conscientment— tenen el poder de reduir el passat a parc temàtic: quatre llocs, quatre noms, quatre dates. Això genera evocacions vicarials del passat. Com puc evocar el que no he viscut? Som dins un nou paradigma que consisteix a poder creure que es recorda allò que no s'ha viscut. Es produeix una col·lisió entre l'experiència mediàtica, que ens apropa a un passat narrat, i l'experiència viscuda, que elaborem com podem. Aquesta dislocació pot generar conflictes de tot tipus i obre un nou camp d'interpretació dels missatges polítics, religiosos i morals en les nostres societats.